३

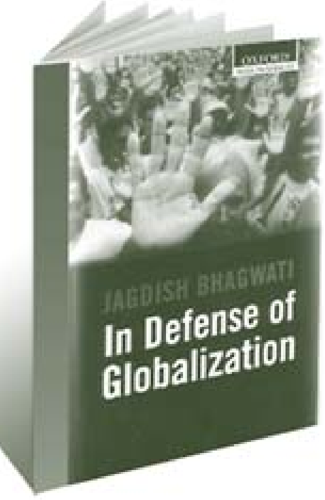

In Defense of Globalization
By Jagdish Bhagwati
Oxford University Press, New Delhi, 2004

ISBN: 019568015-4
PAGES: 308

समीक्षक : ईश्वरराज वन्त

विश्वव्यापीकरणको वकालत

सन् १९९० को दशक सुरु भएपछि नवउदारवाद अवधारणाअन्तर्गत वासिङ्टन सहमति विश्व अर्थव्यवस्था सञ्चालन गर्ने मन्त्रका रूपमा देखा पऱ्यो । तर यस्ता विश्वव्यापी सिद्धान्तले अपेक्षाकृत परिवर्तन गर्न नसकेको वास्तविकता पश्चिमी देशका विद्वान्हरूले विश्लेषण गर्न थालेका छन् । विश्वव्यापीकरणको आलोचनात्मक विश्लेषण संयुक्त राज्य अमेरिकाको कोलम्बिया विश्वविद्यालयका प्रोफेसर जोजफ स्टिगलिज, प्रिन्सटनका पाउल क्रुगम्यान एवं हार्वार्डका डानी रोडरिग्सजस्ता विद्वान्हरूको लेखमा पाइन्छ । जेफरी साक्ससमेत वासिङ्टन सहमतिबारे शङ्का गर्दछन् । वातावरण र मानवअधिकारवादी सङ्घ-सङ्गठनहरू त विश्वव्यापीकरणको मानवीय अनुहार नरहेको, अन्तर्राष्ट्रिय बजारले विकासशील तथा गरिब राष्ट्रमा गरिबी झन् बढाउने, प्रजातन्त्र कमजोर पार्ने, महिलाहरूको उत्थानमा नकारात्मक असर पर्ने, वातावरणीय ह्रास हुने र बालश्रम बढ्ने जस्ता आलोचना प्रस्तुत गर्दछन् । विश्व बैङ्क, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोश तथा विश्व व्यापार सङ्गठनहरूको बर्सेनि सभा हुँदा यस्ता आलोचना उग्र विरोधका रूपमा पनि प्रकट हुन्छ ।

कोलम्बिया विश्वविद्यालयका प्राध्यापक अर्थशास्त्री जगदीश भगवतीको दृष्टिकोण फरक छ । आफ्नो पुस्तक *इन डिफेन्स अफ ग्लोबलाइजेसनमा* भगवती उग्र आलोचनाको ठोस आधार छैन भन्ने पुष्टि गर्न खोज्दै आर्थिक विश्वव्यापीकरणको पक्षमा वकालत गर्दछन् । भगवती भारतका पूर्व मुख्य न्यायाधीश पी. एन. भगवतीका भाइ हुन् र अर्थशास्त्रमा नोबेल पुरस्कारका बारम्बार दाबेदार । भगवतीको तर्कका आधारहरू हुन्– उनका पुराना लेखहरू, अन्य स्रोत र उनी आफैँले बटुलेको धरातलीय स्थितिको विवरण ।

युवापुस्ता सभा र जुलुसमा सहभागी त हुन्छन्, तर वास्तविक विषय बुझेका हुँदैनन् । वामपन्थी झुकाव भएका पुँजीवादविरोधी विद्यार्थीहरू विश्वव्यापीकरणविरुद्ध लागेका हुन् भन्ने लेखकको ठम्याइ छ ।

अधबैंसे समाजवादी

विश्वव्यापीकरणको किन विरोध हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर खोज्दै भगवती लेख्दछन्–"दोस्रो विश्वयुद्धपछि पुँजीवादविरुद्ध लागेका अधबैंसे समाजवादी र क्रान्तिकारीहरू विश्वव्यापीकरणको विरुद्धमा छन् । त्यसभन्दा डरलाग्दो जमात पुँजीवादविरुद्ध लागेका ती युवापुस्ता हुन्, जो विश्व व्यापार मञ्च एवं अन्य सङ्गठनहरूको वार्षिक भेलाहरूको विरोध गर्दै आफ्नो उपस्थिति देखाउन चाहन्छन् । क्रान्ति नै चाहने पुराना पुस्ताका क्रान्तिकारीहरूको विचारबाट उनीहरू प्रभावित छन् । मानव अधिकारवादीहरू त तीन दशकअगाडिका पुस्ताले समाजवाद नै अन्त्य हो भन्ने तर्क गरेको जस्तै विश्व व्यापार सङ्गठनले बहुराष्ट्रिय कम्पनीको मात्रै हित हेर्दछ र जनतालाई मार्दै छ भन्ने उग्र तर्क प्रस्तुत गर्दै छलाङ मार्ने राजनीति आवश्यक छ भन्ने नारा दिन्छन् । साथै, एक थरी युवापुस्ता पुँजीवादी प्रणालीले सामाजिक न्यायलाई वास्तवमा सम्बोधन गर्न सक्दैन भन्ने पनि विश्वास गर्दछन् ।"

विश्वव्यापीकरणको विरुद्धका दार्शनिक पक्ष र त्यसमा निहित वामपन्थवादलाई लेखक भगवती विश्लेषण गर्दछन् । इन्टरनेट र सिएनएन जस्ता सञ्चारमाध्यमद्वारा युवा जमातले विश्वका कुना-काप्चामा प्रस्तुत गरिएका दरिद्रता एवं गृहयुद्धको सूचना त प्राप्त गर्न सक्दछन् तर त्यसलाई निराकरण गर्ने शोच एवं तालिम नहुँदा उनीहरू विरोध सभाजस्ता कार्यक्रमहरूप्रति बढी आकर्षित हुन्छन् । विश्वव्यापीकरणले महिलाहरूमा बढी नकारात्मक असर पर्दछ भन्ने तर्कप्रति भगवती सहमत छैनन् । युवापुस्ता सभा र जुलुसमा सहभागी त हुन्छन्, तर वास्तविक विषय बुझेका हुँदैनन् । वामपन्थी झुकाव भएका पुँजीवादविरोधी विद्यार्थीहरू विश्वव्यापीकरणविरुद्ध लागेका हुन् भन्ने लेखकको ठम्याइ छ । विश्वव्यापीकरणविरोधी जमातप्रति इङ्गित गर्दै भगवती लेख्दछन्–"भारतसमेत सोभियत मोडेल त्यागी व्यापारीकरणतर्फ लागेको सत्य विरोधी जमातले देखेको जस्तो लाग्दैन ।" नियन्त्रण र प्रत्यक्ष बाँडफाँडले असमानतालाई सम्बोधन गर्दछ भन्ने समाजवादीहरूको विचार आश्चर्यलाग्दो मान्दछन्, भगवती ।

भगवती भन्दछन्–"समाजशास्त्रका विद्यार्थीहरू मार्क्सवाद एवं दोस्रो विश्वयुद्धपछिका उपनिवेशवादविरुद्ध लेखिएका साहित्यबाट प्रभावित पाइन्छन् । तिनीहरू अर्थशास्त्रलाई घृणा गर्दछन् र समाजशास्त्रका मान्यतामा विश्वास राख्दछन् ।" अर्थशास्त्रीहरूको पक्ष लिँदै भगवती भन्दछन्– उनीहरू नागरिकहरूले खोजेको प्रतिफल उपलब्ध गर्ने सबैभन्दा राम्रा विधि र बाटो रोज्दछन् । एडम स्मिथले सामाजिक न्यायको तर्क अगाडि ल्याएको भए उनलाई हिजोआज कसैले वास्ता गर्ने थिएन भन्ने भगवतीको तर्क छ ।

पुस्तकमा भगवती आफ्नो सीमितता स्विकार्ने इमानदारी प्रस्ट गर्दछन् । सन् १९६६ मा आफ्नो पुस्तक *द इकोनोमिक्स अफ अन्डरडेभलप्ड कन्ट्रिजमा* तत्कालीन सोभियत मोडेललाई उनले विकल्पका रूपमा प्रस्तुत गरेका थिए । त्यस बखत त्यसो भन्नु चित्तबुझ्दो देखिए पनि प्रस्ताव गलत

भएको उनको स्वीकारोक्ति छ । ठटचौलो पारामा तर्क गर्दा कतै-कतै त म मात्रै ठीक र प्रश्न उठाउने बेतुके हुन् भन्ने आत्मरतिमा भगवती रमाएका देखिन्छन् । अरूको दृष्टिकोणको औचित्य खोतल्ने प्रयास उनी गर्दैनन् । समाजशास्त्रबारे उनको भनाइ एकोहोरो दृष्टिकोण हो । नोबेल पुरस्कारका दाबेदारको कलमबाट लिपिबद्ध यस्ता परिच्छेद खट्किन्छन् ।

गरिबी : बढ्यो कि घट्यो ?

खुला व्यापार र वैदेशिक लगानीले विभिन्न मुलुकहरूलाई विश्व अर्थव्यवस्थासँग गाँसेपछि गरिबी न्यूनीकरणमा सहयोग भयो वा भएन भन्ने विश्लेषण गर्दै विश्वव्यापीकरण ठीक छ भन्ने निर्क्योलमा पुग्नुपर्ने लेखकको निर्क्योल छ । विश्वव्यापीकरणको वकालत गर्न उनी स्विडेनका पत्रकार थमस लार्सनले आफ्नो पुस्तक *द रेस टु द टप : द रियल स्टोरी अफ ग्लोबलाइजेसन*मा प्रस्तुत गरेको अनुभव प्रयोग गर्दछन् । विश्वव्यापीकरणको प्रभाव अध्ययन गर्ने उद्देश्यले उनी थाइल्याण्डको राजधानी बैङ्कको उत्तरतर्फ रहेको नामान्कोर्ने औद्योगिक क्षेत्रमा घुम्न जाँदा माइक्रोइलेक्ट्रोनिक्स सरसामान बनाउने एउटा कारखानामा पुगेछन् । कारखाना कुखुरा फार्म र जुवा अड्डाको छेउमा रहेछ । कुखुरा फार्मको संरक्षकले लार्सनसँग भनेछन्– “त्यो कारखानामा हजारौं थाई कामदारहरू कार्यरत छन् । सुरुमा तिनीहरू हिँडेर कारखाना आउँथे, पछि मोटरसाइकल किने । हाल मोटरगाडी चलाउँदछन् । अरू थुप्रै त्यस कारखानामा काम गर्न चाहन्छन् तर सजिलो छैन ।” औद्योगिक क्षेत्रबाट काम सकिएर बैङ्कतर्फ लाग्दै गरेका हजारौं महिला कामदारहरू कारखानाको ढोकाबाट बाहिर निस्किरहेका उनले देखेछन् । औद्योगिक क्षेत्रको छेउछाउमा रेस्टुरेन्ट, सुपर मार्केट, सुनका गहना पसल र लुगाधुने मेसिन बेच्ने पसल थिए ।

भगवतीको निर्क्योल छ–“विश्वव्यापीकरणले सघाएको व्यापारले कारखानामा सरसामान निर्माण गर्न सम्भव गरायो ।” निर्माण-प्रक्रियामा स्थानीय निवासी कार्यरत छन्, जसका कारण उनीहरू आम्दानी-आर्जन गर्न सक्षम बने । आम्दानीले ती व्यक्ति र परिवारहरूको गरिबी न्यूनीकरणमा सहयोग पुग्यो; अर्थात् व्यापारले रोजगारी सृजना गर्दछ, आर्थिक वृद्धि गर्दछ र गरिबी न्यूनीकरण हुन्छ । एडम स्मिथदेखि जवाहरलाल नेहरूसम्मका व्यक्तित्वहरूले आर्थिक वृद्धिबाट गरिबी निवारण हुने सन्देश दिएका छन् भन्ने लेखकको दावी छ । दोस्रो विश्वयुद्धपश्चात्का थुप्रै विश्व नेताहरू गरिबी निवारणको पक्षमा रहे । वि. सं. २०१५ सालको पहिलो संसदीय चुनावपछि नेपालका प्रधानमन्त्री भएका विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले राष्ट्रिय योजना आयोगको कार्यकक्षमा गरिब किसानको फोटो टाँगेर उनीहरूको जीवनस्तर बढाउने योजना तयार गर्नुपर्दछ भन्ने उद्‌गार व्यक्त गरेका थिए । फोटो टाँग्ने प्रसङ्ग प्रतीकात्मक भए पनि किसानहरूको जीवन समृद्ध पार्ने नीति जरुरी छ भन्ने दृष्टिकोणको द्योतक थियो, त्यो उद्‌गार ।

उत्पादन वृद्धि हुँदैमा गरिबी न्यूनीकरण भने नहुन पनि सक्दछ । एउटा उदाहरण हो, जुट निर्यातकर्ता बङ्गलादेशको । जुटको उत्पादन वृद्धि हुँदा निर्यातबाट आम्दानी त हुन सक्दछ, तर यदि त्यही उत्पादन वृद्धिका कारण जुटको अन्तर्राष्ट्रिय भाउ घट्न गएको खण्डमा आशातीत प्रतिफल हासिल नहुन सक्दछ । यस्तो अवस्थामा आर्थिक विविधीकरण गर्नुपर्दछ, अर्थात् गरिबी न्यूनीकरणमा मद्दत पुऱ्याउने उपयुक्त नीति तुरुन्त लिन सक्नुपर्दछ । सहयोगी नीतिको उदाहरण दिँदै भगवती भन्दछन्–“भारतमा हरितक्रान्तिले ल्याएको उपलब्धिले कृषि उत्पादन स्थिर पाऱ्यो । सरकारले न्यूनतम दर तोकेका कारण किसानहरूले लगानी गरे र उत्पादन नबिकेर नोक्सानी बेहोर्नु परेन ।” भगवतीको यो तर्कमा विमत गर्ने ठाउँ छैन, तर विश्लेषणमा उनी भारतमा हरितक्रान्तिका क्रममा भएको भूमिगत जलप्रणालीको दोहन, जलतह निरन्तर घट्दै गएको वास्तविकता र त्यसले सीमान्त कृषक परिवार विस्थापित भएको वास्तविकता उल्लेख गर्दैनन् । यद्यपि वातावरणीय आन्दोलनका कारण विकास र संरक्षण एउटै सिक्काका दुई पाटा बन्न पुगेका छन् भन्ने भगवतीको स्वीकारोक्ति छ ।

कुनै पनि
राष्ट्रका लागि आफ्नो
नागरिक अन्यत्र
काममा जाने
दिगो नीति हुन सक्दैन
तर खुला संसारमा यस्तो
आवतजावत रोक्नु पनि
व्यावहारिक हुन्न ।

खुलापनको फाइदा

विश्वव्यापीकरणबाट अत्यधिक फाइदा लिई गरिबी न्यूनीकरण गर्न विकासशील देशहरूमा उपयुक्त नीतिहरू अपरिहार्य छन् । नीतिहरूले गरिबवर्गलाई उत्पादन वृद्धिबाट लाभ लिन सक्ने बनाए आर्थिक नोक्सानी घटाउन मद्दत पुग्दछ । गरिबी निवारणको मुद्दा विवेचना गर्दा विगत पाँच दशकको विभिन्न प्रयोगबाट सिक्दै भूतपूर्व अमेरिकी राष्ट्रपति क्लिन्टनको भनाइ– “मूर्ख ! यो त नीतिमा निर्भर गर्दछ” (इट इज द पोलिसी, स्टुपिड) भन्ने तर्क भगवती प्रयोग गर्दछन् । विकासशील राष्ट्रले आर्थिक नीति अवलम्बन गर्दा श्रममूलक सामानहरू उत्पादन गर्ने र सो निर्यात गर्ने रणनीति लिनु जरुरी हुन्छ, जसले रोजगारी सिर्जना गर्दै गरिबी घटाउन सहयोग पुगोस् । विद्यमान आर्थिक वृद्धिका क्रममा चीनमा थप १ करोड रोजगारी सिर्जना भएको खबर हालसालै छापिएको थियो । सन् २००७ मा जलस्रोत मन्त्रालयले तयार गरेको कार्यपत्रले किसानको जनजीविका सुधार्नु नेपालको ठूलो चुनौती हो भन्ने तथ्य स्वीकारेको छ, तर रोजगारी सिर्जना गर्न कस्तो नीति लिने भन्नेबारे स्पष्टता छैन ।

विश्व व्यापार सङ्गठनमा प्रवेश गरिसकेको नेपाल जस्ता मुलुकले विश्वव्यापीकरणबाट कति फाइदा लिन सकेका छन् त ? नेपालको कार्पेट, गार्मेन्ट तथा पस्मिना श्रममूलक उद्योग थिए एवं निर्यात गरिन्थ्ये, तर उपयुक्त रणनीतिक विधि एवं नीति-नियम अभावका कारण वृद्धि हुन सकेनन् र ऱ्हास भए । अझ राज्यले त्यसलाई प्रवर्द्धन गर्ने नीति लिनै सकेन । वास्तवमा प्रश्न हो– विकासोन्मुख मुलुकहरू आफ्नो नीति परिवर्तन गर्न सक्षम छन्, छैनन् । उपयुक्त नीति-निर्माणको पहिलो आधार हो– जवाफदेही शासन संरचना । यो कसरी हासिल गर्ने भन्ने प्रश्नको उत्तर समग्र सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक परिवेशमा खोज्नु जरुरी छ ।

विश्वव्यापीकरणको पक्षमा भगवतीले थुप्रै ऊर्जा खर्च गरेका छन् । विश्वव्यापीकरण भनेको रकम (पैसा) मात्रै सीमाना-वारिपारि लाने होइन, कामदारले पनि पाउनुपर्दछ भन्ने तर्क भगवती गर्दछन् । उनको तर्क दऱ्हो पनि देखिन्छ । विश्वव्यापीकरणले खोलेको मौकाको कारण नेपाली जनशक्ति विभिन्न विदेशी मुलुकहरूमा कार्यरत छन् र तिनले पठाएको रेमिटचान्सले नेपालको अर्थव्यवस्था पनि धानेको छ । यो वास्तविक भए पनि यी पुस्ता बजारको तल्लो तहमा काम गर्ने गर्दछन् र यीमध्येले भोग्ने गरेका मानवीय पीडाका कथा थुप्रै छन् । कुनै पनि राष्ट्रका लागि आफ्नो नागरिक अन्यत्र काममा जाने दिगो नीति हुन सक्दैन तर खुला संसारमा यस्तो आवतजावत रोक्नु पनि व्यावहारिक हुन्न । बन्द संसारको तुलनामा विश्व खुला हुनुपर्दछ भन्ने उनको भनाइप्रति असहमत जनाउने ठाउँ छैन । ■

l;len OlGhlgo/ OZj//fh jGt nfdf ;doblv OlGhlgol/ª k/fdz ;jf lfqdf ;nUg xgx65 .